

УДК 34: 378.12 (4+477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.48>

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ – МОЛОДИХ ВЧЕНИХ: ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ

Жиляєв І.Б.,*доктор економічних наук, старший дослідник,**головний науковий співробітник**Інституту вищої освіти НАПедН України,**<https://orcid.org/0000-0001-7118-0254>**i.Zhyljaev@gmail.com*

Жиляєв І.Б. Інституціоналізація підтримки українських дослідників – молодих вчених: досвід та проблеми.

Метою даної статті є вивчення українського та іноземного досвіду правового регулювання підтримки молодих дослідників, виявлення особливостей регламентації статусу молодих вчених. Сучасні глобальні виклики науково-технологічного розвитку актуалізують питання збереження національного наукового потенціалу, застосування кращих практик євроінтеграції науки та інновацій, академічної мобільності підготовки молодих наукових кадрів. Українська держава реалізує заходи з подолання негативної ситуації, що посилилась протягом ХХІ століття, для якої характерним є зниження кількості і якості наукових досліджень, виїзд талановитих вчених за кордон для продовження академічної кар'єри тощо. Вирішенню проблеми наукових кадрів сприяє просування різних форм стимулювання дослідницької діяльності та заходів підтримки дослідників, оновленню концепції правового статусу дослідника. Правовий статус дослідника формувался міжнародним правом протягом ХХ-ХХІ століття. Була сформована стандартна модель правового статусу дослідників, що включає їх права і свободи, а також обов'язки та відповідальність. В даній статті проаналізовано термінологічні особливості розвитку законодавства про науку в частині застосування понять «молодий вчений», «молодий дослідник», «дослідник на початку кар'єри»; стан кадрового потенціалу української науки. Досліджується передбачені національним та іноземним законодавством інструментарій підтримки молодих вчених, практика його застосування.

Провівши дане дослідження можна дійти наступного висновку: вдосконалення статусу молодих дослідників є актуальним завданням розвитку законодавства про науку. Національний та іноземний досвід демонструє різноманіття правового інструментарію: механізмів та інструментів, які забезпечують стимулювання молоді до зайняття дослідницькою діяльністю, перш за все – фінансових інструментів.

Ключові слова: вчений, дослідник, правовий статус, молодий вчений, молодий дослідник, дослідник на початку кар'єри, кадровий потенціал науки, державна наукова політика.

Zhylyayev I. Institutionalization of support of Ukrainian researchers - young scientists: experience and problems.

The purpose of the article is to study the Ukrainian and foreign experience of legal regulation of support for young researchers, to identify the peculiarities of the regulation of the status of young scientists. Modern global challenges of scientific and technological development actualize the issue of preservation of national scientific potential, application of best practices of European integration of science and innovation, academic mobility of training of young scientific personnel. The Ukrainian state implements measures to overcome the negative situation that intensified during the 21st century, which is characterized by a decrease in the number and quality of scientific research, the departure of talented scientists abroad to continue their academic career. Solving the problem of scientific personnel is facilitated by the promotion of various forms of stimulation of research activities and measures to support researchers, updating the concept of the legal status of a researcher. The legal status of the researcher was formed by international law during the XX-XXI centuries. A standard model of the legal status of researchers was formed, including their rights and freedoms, as well as duties and responsibilities. The article analyzes the terminological features of the development of legislation on science in terms of the application of the concepts "young scientist", "young researcher", "researcher at the beginning of his career"; the state of personnel potential of Ukrainian science. The tools for supporting young scientists provided by national and foreign legislation and the practice of their application are studied. Conclusion: improving the status of young researchers is an urgent task for the development of legislation on science. National and foreign experience demonstrates a variety of legal tools: mechanisms and tools that provide incentives

for young people to engage in research activities, first of all - financial tools.

Key words: scientist, researcher, legal status, young scientist, young researcher, researcher at the beginning of his career, personnel potential of science, state scientific policy.

Постановка проблеми. Розвиток науки, прикладних та фундаментальних досліджень, визнається основою забезпечення добробуту людини, національної конкурентоспроможності. Хоча, зазначене широко визнається, однак часто вступає в протиріччя з управлінськими рішеннями, що приймаються для стимулювання розвитку сфери досліджень і інновацій (Research and Innovation, R&I). Незважаючи на декларації зацікавленості держави в цьому питанні, результативність державної R&I політики оцінюється неоднозначно. В певному ступені реформи національної сфери R&I, що проводяться протягом часів незалежності України, викликають обґрунтовану критику щодо позитивних наслідків декларованого курсу щодо гармонійного входження в Європейський дослідницький простір, Європейський простір вищої освіти тощо. Українська R&I сфера тривалий час потерпає від кризи: скорочується фінансування наукової діяльності, яке відповідно негативно впливає на її кадрову структуру [1]. Побудова об'єктивної картини кадрового потенціалу R&I ускладнюють розходженням національного та європейського підходів до визначення категорії «молодий вчений», конкретизації його статусу. Заходи, що пропонуються перш за все органами державної влади, розбудова інструментів підтримки молодих вчених на центральному і місцевому рівнях (програм і проектів), їх локальне фінансування поки не дають комплексного результату. Фактично важко визначити достовірний обсяг фінансування, спрямований на підтримку молодих вчених, ефективність реалізації кожного з інструментів підтримки, їх системну результативність.

Метою даної статті є вивчення українського та іноземного досвіду правового регулювання підтримки молодих дослідників, виявлення особливостей регламентації статусу молодих вчених.

Виклад матеріалу дослідження. Проблема відтворення наукового знання є глобальною та перманентною. Її сучасний етап характеризується: 1) зростання залежності науки від державного фінансування; 2) продовження глобалізації науки – цифровізації знань, прагненню к її відкритості; 3) активізації процесів конкуренції дослідників, наукових колективів, зокрема, що проявляється в стимулюванні гонки за наукометричними показниками, що розвивається.

Coates Н. відзначає, що державна наукова політика у світі стала «таємною стратегією» завдяки комерціалізації, цифровізації і дипломатії, за якої уряди закликають університети демонструвати

суспільну цінність, яку вони створюють, визначаючи науку як інструмент геополітичної конкуренції [2]. Надаючи фінансування уряди формують новий державний інструментарій контролю за сучасними науковими установами, потужно впливаючи на способи організації і здійснення академічної діяльності. Разом з тим, як зазначають de Rijcke et al., одностороння відповідальність не сприяє укріпленню довіри, може негативно вплинути на інноваційні методи викладання і досліджень [3]. Söderlind J., Geschwind L., визначають, що наукова ефективність інтерпретується академічними менеджерами шведських університетів застосуванням показників, важливих для отримання ресурсів, підтримки прийняття рішень, хоча ці показники часто вважаються неспроможними для оцінки наукової якості [4]. Наголос на науковій ефективності, що забезпечується перш за все індивідуальними науковими результатами, дозволяє аналізувати наукові підходи, ґрунтуючись на залежності між науковою продуктивністю і віком. Так, Nesvetailov G. А. вважав, що колективи, які займаються фундаментальними дослідженнями мають щонайменш на половину складатися з дослідників молодше 40 років [5]. Він пояснював це тим, що вчені середнього віку мають, як правило, не тільки високий рівень кваліфікації і наукової активності, але й достатній досвід для керівництва проектами і підготовки молодих дослідників. Найбільша ймовірність отримання значущих наукових результатів у молодих вчених була підтверджена Diamond, А.М. на прикладі американських математиків [6]. Підсумовуючи можна визначити, що умови, за якими формується нове покоління дослідників, орієнтують їх на нову модель конкурентоспроможного висококваліфікованого професіонала, діяльність якого можна описати та перевірити, формалізуючи параметри його діяльності. Молоді дослідники є найбільш вразливою в цьому сенсі часткою наукового співтовариства.

Динаміка розвитку кадрового потенціалу R&I України в контексті формування інструментарію підтримки молодих дослідників надає багато матеріалу для формування проблемного поля та його подальшого аналізу. Фактично кадровий потенціал української R&I протягом років незалежності постійно скорочується. Так, кількість українських дослідників у 2020 році складала 51427 осіб, скоротившись за п'ять років з 2016 р. майже в 1,3 рази (з 63,7 тис. дослідників), за десять років з 2010 року – у 2,6 рази (з 133,7 тис. дослідників) [7]. Зазначене скорочення формує нову вікову структуру науково-кадрового потенціалу. В 2020 р. частка дослідників в віці до 40 років складала майже третину їх загальної чисельності (30,7%), що дозволяє стверджувати, що на фоні науки європейських країн українська наука виглядає достатньо молодою. При цьому майже кожний п'ятий дослідник був у віці до 35 років, зокрема

– більш ніж кожний четвертий доктор філософії (4933 з 17830). Однак, молодь віком до 40 років складала лише 4,2% всіх дослідників – докторів наук (299 з 7046) [7]. Розглянемо укрупнену динаміку вікової структури українського наукового потенціалу за трьома групами: молоді дослідники – це група від 24 (випускники магістратури) до 40 років з діапазоном віку у 16 років; зрілі вчені у віці 40 – 59 років (діапазон у 19 років); літні вчені – віком 60 – 70 років (діапазон 10 років). Тобто загальна вікова шкала працівників науки (віковий діапазон) становитиме становить 47 років. За даними офіційної статистики у 2002 р. кількість дослідників складала за групами: у віці до 40 років – 28,9%; у віці 40-59 років – 53,8%; у віці 60-70 років – 17,4%. У 2012 р., відповідно: 36,3%; 38,0%; 25,8%; у 2020 році: 30,7%; 38,3% та 31,0%. Тобто, якщо у 2002 р. основною групою були дослідники зрілого віку, наприкінці першого десятиліття XXI ст. суттєво збільшилась частка групи молодих дослідників. Фактично, можна зазначити, що застосування інструментарію підтримки молодих дослідників на фоні тенденцій скорочення чисельності кадрів української R&I мало успіх в 2005-2015 рр.

В складі інструментів української системи підтримки молодих дослідників можна виділити: 1. *Іменні стипендії*: 1.1. Президента (з 1995 р., 300 стипендій щорічно (з 2013 – 250), Верховної Ради (з 2008 р., 30 стипендій, з 2022 р. – 50), Кабінету Міністрів України (з 1995 р., 320 стипендій); 1.2. *Премії*: Президента (з 2001 р., до 40 премій), Верховної Ради (з 2008 р., 20 індивідуальних та колективних (до 4-х осіб) премій, з 2020 – 50), Кабінету Міністрів України (з 2000 р., одна з 6 номінацій – за наукові досягнення); 1.3. *Гранти Президента*: для молодих вчених (з 2003 р., 77 грантів), для молодих докторів наук (з 2010 р., 2 гранти). Окрім того, підтримка молодих вчених (стипендії, премії, гранти тощо) здійснюється деякими академіями наук (зокрема – з 2022 р. стипендій імені академіка НАН України Б.Є. Патона для молодих вчених Національної академії наук України – кандидатів наук (докторів філософії) і докторів наук та грантів НАН України дослідницькими лабораторіями / групами молодих вчених НАН України та органами місцевого самоврядування (наприклад – премій Київського міського голови за особливі досягнення молоді у розбудові столиці України – міста-героя Києва (з 2017 р., 100 премій), зокрема за напрямом «наукові досягнення»). Також є інші правові акти органів державної влади з підтримки молоді, що включають підтримку дослідників. При цьому деякі європейські фонди та програми передбачають можливості підтримки українських молодих дослідників. В 2022 році кількість програм та проектів українських дослідників збільшилась, інституційно вони здійснюються на міжнародному, національних, академічних

рівнях, рівнях окремих іноземних університетів та наукових установ. За показниками 2020 року премії президента, парламенту отримали 155 молодих вчених (з них 66 – з закладів вищої освіти, ЗВО), стипендії парламенту – 30 осіб (20 – ЗВО).

Використаний механізм підтримки відноситься до інструментів позитивної дискримінації (positive discrimination), що передбачає надання преференцій окремій категорії дослідників. Доктрина афірмативної дії (affirmative actions) або «позитивної дискримінації», не будучи дискримінацією за своєю суттю, є предметом численних дискусій як політичний засіб, що загрожує породженням т. з. зворотної дискримінації. Ключовим моментом цієї доктрини є масштабна активізація соціальних ліфтів, що зазвичай дозволяє особам з вразливих соціальних груп реалізувати перспективи досягати найвищих статусних позицій у конкретній системі. Однак, застосування інструментарію позитивної дискримінації, повинно супроводжуватися: 1) чітким встановленням статусу цих осіб; 2) формуванням правових режимів преференцій, з урахування забезпечення протидії зловживанням цими преференціями; 3) визначенням бар'єрів, обмежень та компенсацій осіб, що підпадають під ефект «зворотної дискримінації» – обмеження відповідних прав іншим членам суспільства наявною перевагою локальним групам осіб.

Законодавство встановлює основне визначення вченого: «вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати» та похідні: «ад'юнкт», «аспірант», «докторант», «науковий працівник», «науково-педагогічний працівник», «молодий вчений» [8]. Зазначимо, що національна статистика R&I використовує термін «Дослідники – наукові та інженерно-технічні працівники, які професійно займаються НДР й безпосередньо беруть участь у створенні нових знань, продуктів, процесів, методів та систем, а також адміністративно-управлінський персонал, який здійснює безпосереднє керівництво дослідницьким процесом (у тому числі керівники наукових організацій та підрозділів, які виконують НДР). Дослідники, як правило, мають вищу освіту другого, третього або наукового рівня (відповідно до Закону України «Про вищу освіту»). До дослідників можуть бути включені аспіранти й докторанти» [8]. На сьогодні, незважаючи на чисельні дослідження, немає однозначного розуміння, хто *de jure* має статус молодого дослідника. Українське законодавство використовує термін «молодий учений», в іноземній практиці використовується як термін «молодий вчений» (Young Scientists) [9], так й більш вживаний «дослідник на початку (або – ранньому етапі) кар'єри» (ECR, Early Career Researcher)».

У сучасному світі сформувались різні системи підтримки молодих дослідників. Існує три підходи

з законодавчого встановлення статусу молодого вченого за критеріями: 1) віку; 2) критерію ідентифікації за етапами розвитку наукової кар'єри; 3) гібридний за віком та етапом наукової кар'єри.

Основи статусу молодого українського вченого сформовано за критерієм виділення максимального віку (окрім освітніх та кваліфікаційних ознак): «молодий вчений – вчений віком до 35 років включно, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, або вчений віком до 40 років включно, який має науковий ступінь доктора наук (пункт 11 статті 1» [8]. Тобто виділено дві категорії молодих вчених: 1) магістр віком до 35 років та 2) доктор наук віком до 40 років. Аналогічні виділення за цим критерієм застосовуються також в Російській Федерації, Казахстані, Білорусі. Інший підхід – за критерієм ідентифікації за часом присудження наукового ступеню. Зазначений підхід реалізовано в Законі Республіки Польщі «Про вищу освіту і науку»: «Молодим науковцем є особа, що провадить наукову діяльність, яка: 1) є докторантом або академічним працівником – і не має наукового ступеня доктора філософії або 2) має науковий ступінь доктора філософії, від присудження якого ще не минуло 7 років, і працює в закладі вищої освіти» (ч. 2 статті 360) [10]. Або: «Молодий дослідник» (Young Researcher) – науковець зайнятий протягом перших 10 років (у еквіваленті повної зайнятості) наукової діяльності, включаючи період наукової підготовки, з моменту отримання університетського ступеня, що надає доступ до докторантури в країні, в якій отриманий ступінь (без необхідності здобуття будь-якої додаткової кваліфікації), який ще не отримав ступінь доктора [8]. «Молодий вчений (Young Scientist) – аспірант або дослідник на початку кар'єри у будь-якій галузі науки; активний у дослідницькій кар'єрі, як правило, ще не повністю встановленою; який отримав ступінь доктора філософії або еквівалентну докторську кваліфікацію протягом 10 років тому; у віці зазвичай від 30 до 40 років» [11].

Розглянемо вимоги Німецької служби академічних обмінів (DAAD) в конкурсі на «Премію за фундаментальні академічні цінності» (щорічно – три премії). Критерії участі: 1) видатний науковий внесок у збереження та захист фундаментальних академічних цінностей у Європейському просторі вищої освіти; 2) ступень магістра, докторанта та постдокторанта (доктора філософії не більше 5 років тому); 3) наявність принаймні однієї публікації про фундаментальні академічні цінності, яка написана та опублікована на етапі академічної кар'єри, починаючи з завершення магістерської дисертації та включно з етапом постдокторської кар'єри до п'яти років після завершення докторської дисертації (публікація не старше чотирьох років). Вперше у 2022 році нагородою

за фундаментальні академічні цінності відзначено трьох дослідників з Австрії, Литви та Німеччини [12].

Органи державної влади України працюють над реформуванням наукової політики шляхом зміни критерію ідентифікації молодих вчених: з існуючого критерію за віком до критерію за етапами розвитку наукової кар'єри. Так, передбачалось завдання розроблення та внесення на розгляд парламенту проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (МОН, вересень 2021). Були визначені очікувані результати та показники у разі прийняття акта, зокрема: «Перехід до державної підтримки молодих вчених на основі застосування критерію ідентифікації за етапами розвитку наукової кар'єри. Застосування до визначення терміну «молодий вчений» критерію кількості років після отримання наукового ступеня» [13].

Висновки. В Україні побудована потужна система підтримки молодих вчених, що забезпечує як конкуренцію інструментів так й молодих дослідників. Інструментарій підтримки постійно вдосконалювався, збільшувалися її обсяги, напрями та склад груп, які мають можливості претендувати на підтримку.

Сучасну національну державну політику з активізації ролі та місця молоді в науці варто вважати недосконалою з наступних позицій. По-перше, зазначене стимулює подальше перенасичення ринка наукових кадрів молоддю і викривлення раціональної вікової структури контингенту дослідників. По-друге, український інструментарій підтримки молодих дослідників орієнтований на «додатковий заробіток», жодний з інструментів не дозволяє його використовувати в якості основного джерела доходів, потребують суміщати декілька видів діяльності (адміністративну, викладацьку, наукову тощо), мати декілька джерел доходів. Втретє, зазначене призводить до ускладнення сформуванню нову тематику дослідження, вимагає часто просто пролонгувати (а значній кількості випадків подання заявок – до деякої часткової чи формальної модернізації раніше проведених досліджень, у першу чергу – проведеного раніше дисертаційного дослідження). Вчетверте, формується дисбаланс державної наукової політики між прагненням підтримувати встановлені наукові і науково-технічні пріоритети та підтримки конкретної категорії науковців. Вп'яте, пріоритет політики індивідуальної підтримки молодих дослідників призводить до посилення «автономізації» (індивідуалізації) наукової діяльності, втрати сенсу їх участі у розвитку наукових колективів. Вшосте, з точки зору соціальної рівності, з правової точки зору підтримка молодих дослідників є формою дискримінації інших вікових груп науковців. Зазначене набуває нової гостроти в умовах, коли відбувається загальне різке скорочення фі-

нансування науки при більш-менш збереженні у довоєнних обсягах фінансової підтримки молодих дослідників.

В цілому, фрагментарність системи, сформована історично, невідповідність її локальних цілей сучасним цілям національної та європейської наукової політики, вади із моніторингом та аналізом її застосування дозволяють пропонувати нові завдання її реформування, приведення у відповідність з сучасними реаліями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жилияєв І.Б., Ковтунець В.В., Сьомкін М.В. Вища освіта України: стан та проблеми. – К.: НДІ інформатики і права НАПрН України, Інститут вищої освіти НАПедН України, 2015. – 96 с. URL : <http://ippi.org.ua/vishcha-osvita-ukraini-stan-ta-problemi>.
2. Coates H. (2019) Editorial: Eight Tactics for Engineering Consequential Higher Education Policy Research Papers. Policy Reviews in Higher Education. Vol. 3. No. 1. P. 1–3. URL : <https://doi.org/10.1080/17460263.2019.1565635>.
3. de Rijcke S., Wouters P.F., Rushforth A.D., Franssen T.P., Hammarfelt B. (2016) Evaluation Practices and Effects of Indicator Use— A Literature Review. Research Evaluation. Vol. 25. No. 2. P. 161–169. URL : <https://doi.org/10.1093/reseval/rvv038>.
4. Söderlind J., Geschwind L. (2019) Making Sense of Academic Work: The Influence of Performance Measurement in Swedish Universities. Policy Reviews in Higher Education. Vol. 3. No. 1. P. 75–93. URL : <https://doi.org/10.1080/23322969.2018.1564354>.
5. Nesvetailov, G.A. (1997). The aging of research personnel. Knowledge, Technology & Policy, 9(4), 86–102. URL: https://link.springer.com.libproxy.viko.lt/content/pdf/10.1007/BF02912438.pdf?error=cookies_not_supported&code=ce713140-3c4e-472f-8fda-dbfe96e1d1c2.
6. Diamond, A.M. (1986). The Life-Cycle Research Productivity of Mathematicians and Scientists. Journal of Gerontology 1986, Vol. 41, No. 4, 520-525. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.922.6367&rep=rep1&type=pdf>.
7. Наукова та інноваційна діяльність України за 2020 рік. Статистичний збірник. К.: Держстат. 2021. 243 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/10/zb_Nauka_2020.pdf.
8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII (Редакція від 06.04.2022) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
9. Young Vision Scientist URL: <http://www.vision-research.eu/index.php?id=177>.
10. Закон Республіки Польщі «Про вищу освіту і науку», прийнятий 20 липня 2018 року (зі змінами) / Пер. з польської І. Дегтярьова, С. Федонюк, Л. Колесник. Наук. ред. Т. Фінікова та І. Дегтярьова. К. Таксон. 2020. 336 с.
11. Friesenhahn, I. and Beaudry, C. (2014) The Global State of Young Scientists – Project Report and Recommendations, Berlin: Akademie Verlag. URL: https://globalyoungacademy.net/wp-content/uploads/2015/06/GYA_GloSYS-report_webversion.pdf.
12. DAAD Internationaler Preis für akademische Grundwerte erstmals vergeben. 29.11.2022. URL: https://www.daad.de/en/the-daad/communication-publications/press/press_releases/internationaler-preis-fuer-akademische-grundwerte-erstmal-vergeben.
13. План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік: Постанова Верховної Ради України від 02.02.2021 № 1165-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20#Text>.